

Introduction and Analysis of a Newly Found Bayāz by Mirzā Ḥusain Mūsavī; an Unknown Religious Poet of Afghanistan

· Sayed Ewaz-Ali Kazimi^۱, Zahra Mohammadian^۲, Abbas-Ali Vafaei^۳

^۱ PhD student in Persian Language and Literature, Allameh Tabataba'i University, Tehran, Iran

^۲ Faculty Member, Farhangian University, Tehran, Iran

^۳ Professor, Department of Persian Language and Literature, Allameh Tabataba'i University, Tehran, Iran

Abstract

Afghanistan is situated within the cultural and literary geography of the Persian language. Numerous Persian-speaking poets have flourished in this country, offering their literary works in prose and poetry to enthusiasts of this field. The Persian literary works of Afghanistan, much like those of Iran, possess a rich and ancient history. Consequently, a vast treasure trove of manuscripts can be found in this country, many of which remain undiscovered and un-introduced to scholars of Persian literature. Unfortunately, due to political and social upheavals and the incessant conflicts, the manuscripts in this country have not been catalogued as they deserve, which would encourage researchers to dust off and examine these treasures.

This article investigates one of the Afghan manuscripts to pave the way for its scholarly editing and detailed reporting. The manuscript belongs to a poet named Mirzā Ḥusain Mūsavī and was transcribed in the Dāykundī province during the first half of the ۱۲th century AH (circa early ۲۰th century CE). The poems in this collection are religious, focusing on devotion and love for the Master of Martyrs (Imam Ḥusain) and other members of the Ahl al-Bayt. This manuscript has a remarkable history; years ago, an individual brought it from Afghanistan to Iran, and the present authors have undertaken its study. This article will first introduce the manuscript using an analytical-descriptive method and will identify its linguistic and literary features. Despite the political and social deprivations of the poet's era, this manuscript demonstrates the literary evolution and continuity of Persian poetry in the central regions of Afghanistan. Linguistically, it is rich in local dialects and terms alongside Arabic vocabulary. These features and differences will be examined, highlighting the dialectal distinctions of this manuscript from other regions and introducing its specific localized vocabulary, colloquialisms, and the environmental influences on the poet's language.

Keywords: History of Dāykundī literature, Religious poetry of Afghanistan, Mirzā Ḥusain Mūsavī, Bayāḏ manuscript.

۱. Introduction

The written and oral history of the Persian cultural sphere in Afghanistan indicates that rulers have historically shown little affinity for Persian books and written heritage. This cultural policy has caused, in addition to printed works, the most crucial civilizational heritage of this nation—namely, its manuscripts—to suffer the most damage. In the past century, a clear plan for reviving manuscripts and

books, especially cataloguing and surveying them, has not been implemented in Afghanistan. Only during the Khalq and Parcham governments was a decision made to catalogue manuscripts in Afghanistan; over a few years, only a small number of manuscripts were published. The fate of other manuscripts and the libraries of former princes, comprising hundreds of rare titles, remains unknown. It is possible that among these lost manuscripts are hundreds of precious bayāz and ancient manuscripts that have been destroyed or are still kept in people's homes, deteriorating due to poor storage conditions.

In recent investigations, it was discovered that a manuscript bayād by a poet named Mirzā Ḥusain Mūsavī was brought to Iran by a religious student, but no research has been conducted on it thus far. Although the manuscript is not very old, it is primarily significant from a material and codicological perspective within the geography of the Persian language. On the other hand, as a literary work, it is interesting for studying the flow of didactic and religious poetry in the central regions of Afghanistan, both linguistically and in terms of literary features. Hence, this analysis is undertaken.

۲. Research Method

This article, written using an analytical-descriptive method, first introduces the newly found manuscript bayāz of the unknown Afghan poet from a codicological perspective. It then analyzes the poet's life and times—a poet living in a specific era and a region deprived of cultural facilities. Finally, the structural and content-related features of this manuscript will be analyzed. This will determine its content and structural characteristics, identify the religious and Ashura-oriented (mourning for Imam Husain) themes of the poems, and establish the place of this manuscript within the corpus of written heritage and religious poetry.

۳. Findings

This research, conducted using an analytical-descriptive method, shows that despite the political and social deprivations of the poet's era, the manuscript demonstrates the literary evolution and continuity of Persian poetry in the central regions of Afghanistan.

The manuscript's content comprises two main parts: didactic literature and religious/Ashura-oriented literature. Various themes are covered, including divine praise and supplication, praise of the Prophet Muhammad (PBUH), descriptions of the Infallible Imams (and collectively the Fourteen Infallibles), complaints about fate and time, criticism of opponents, poverty and destitution, references to journeys to Karbala and Mashhad, loss of a child and death of loved ones, reflections on death and belief in the Resurrection, and religious and ethical beliefs.

Although this bayāz is barely over a hundred years old, comparing it with the present reveals significant differences, indicating language and orthographic evolution over the past century. Its writing and script differ from modern texts and other manuscripts. The reasons for these orthographic differences may be numerous, but the most important one relates to the environment of the manuscript production and the primary sources used by the scribe and poet. From this perspective, the manuscript, written in the first half of the ۱۴th century in Dāykundī, possesses specific orthographic features of its time, such as inconsistency in writing the "madd" (stretched) alif, no distinction in writing the attributive (ezāfe) and indefinite (-i) 'yā', and the use of prepositions interchangeably.

Linguistically, it is rich in dialectal words and local expressions alongside Arabic vocabulary. The manuscript's dialectal differences from other regions are expressed through its linguistic structures, and it introduces the specific localized vocabulary, colloquialisms, and environmental influences on the poet's language.

Literarily and aesthetically, Mirzā Husain Mūsavī's poetry employs literary devices only to an average degree. This is likely because his audience was primarily common people and those fond of sermons, who heard the tribulations of the Karbala martyrs from orators, elegy reciters, and panegyrists.

۴. Conclusion

Sayed Mirzā Husain Mūsavī is one of the lesser-known poets of the first half of the ۱۴th century AH in the Dāykundī region of Afghanistan, from whom over a hundred poetic pieces survive in a manuscript bayāḍ. However, it had not been introduced and analyzed until now. This article attempted to address the structure and significance of this manuscript. The bayāḍ manuscript has had a tumultuous fate; years ago, it was brought to Iran by an Afghan immigrant and has not been adequately preserved. Several leaves at the beginning and end are missing, corners of pages are torn and illegible, and in some cases, individuals have written new material over the leaves. Thus, the manuscript is not in perfect condition. It contains ۱۰۳ poetic pieces, encompassing didactic and Ashura-oriented themes.

The poems use simple language close to prose, heavily influenced by the local dialect and the vocabulary of the poet's place of residence. From this viewpoint, the manuscript specifies the linguistic type of a part of the Persian-speaking geography in the ۱۴th century AH. However, from a literary standpoint, especially concerning the use of imagery and literary devices, it is of average quality. The most frequent devices are kenāyāt (allusions/irony) and metaphors.

معرفی و تحلیل بیاض نویافته از میرزاحسین موسوی؛ شاعر ناشناخته آیینی افغانستان

سید عوض علی کاظمی*^۱، زهرا محمدیان^۲، عباسعلی وفایی^۳

^۱* دانشجوی دکتری زبان و ادبیات فارسی دانشگاه علامه طباطبائی، تهران، ایران (نویسنده مسئول)

^۲عضو هیأت علمی دانشگاه فرهنگیان تهران، ایران

^۳استاد گروه زبان و ادبیات فارسی دانشگاه علامه طباطبائی، تهران، ایران

چکیده

کشور افغانستان در جغرافیای فرهنگی و ادبی زبان فارسی است در این کشور شاعران پارسی‌گوی فراوانی بالیده اند و آثار ادبی خود را در نظم و نثر در اختیار علاقه‌مندان به این حوزه قرار داده‌اند آثار ادبی فارسی افغانستان بسان ایران از دیرینه و تاریخ با شکوهی برخوردار است و به همین دلیل گنجینه‌های زیادی از نسخ خطی در این کشور می‌توان یافت که هنوز کشف نگردیده و بر علاقه‌مندان ادبیات فارسی معرفی نشده است متأسفانه به دلایل سیاسی و اجتماعی و نابسامانی‌های برخاسته از جنگ‌های متوالی هنوز آنگونه که شایسته باشد نسخ خطی موجود در این کشور فهرست‌نویسی نشده است تا پژوهشگران را به غبار برداری از این نسخ ترغیب دارد. در این مقاله یکی از نسخه‌های خطی افغانستان مورد تحقیق قرار گرفته است تا راه را برای تصحیح علمی و گزارش دقیق از این نسخه بازدارد. این نسخه متعلق به شاعری با نام میرزاحسین موسوی کتابت یافته در جغرافیای ولایت دایکندی در نیمه نخست سده چهاردهم هجری است. اشعار این نسخه در حوزه آیینی و در مودت و محبت به سالار شهیدان و برخی از اهل بیت است. این نسخه سرنوشت پرماجرایی دارد سال‌ها پیش شخصی آن را از افغانستان به ایران منتقل می‌کند و نویسندگان با به دست آوردن آن به پژوهش در این خصوص اهتمام داشته‌اند. نسخه مذکور در این مقاله نخست به روش تحلیلی-توصیفی معرفی و ویژگی‌های زبانی و ادبی آن شناسایی و نشان داده خواهد شد. این نسخه با وجود محرومیت‌های سیاسی و اجتماعی ناشی از روزگار شاعر؛ تحول ادبی و تداوم جریان شعر فارسی را در مناطق مرکزی افغانستان نشان می‌دهد. از نظر ساختار زبانی هم سرشار از گویش‌واژه‌ها و اصطلاحات محلی همراه با واژگان عربی است به این ویژگی‌ها و تفاوت‌ها پرداخته می‌شود و اختلاف گویشی این نسخه را با ساحات دیگر در ساختار زبانی بیان می‌دارد و واژگان خاص محلی در زمانی و زبان عامیانه و تاثیرات محیطی در زبان شاعر را معرفی می‌کند.

کلیدواژه: تاریخ ادبیات دایکندی؛ شعر آیینی افغانستان، میرزاحسین موسوی، نسخه خطی بیاض.

تاریخ مکتوب و شفاهی حوزه تمدنی پارسی در افغانستان نشان می‌دهد که حاکمان با کتاب و میراث مکتوب پارسی چندان مناسبتی نداشته‌اند. این نوع سیاست فرهنگی سبب شده که افزون بر آثار چاپی، مهم‌ترین میراث تمدنی این ملت؛ یعنی نسخه‌های خطی بیشترین صدمه را ببیند. به قول مایل هروی، هیچگاهی سرنوشت و پرونده نسخه‌های خطی به‌طور دقیق برای علاقه‌مندان زبان پارسی و جهانیانی که در جستجوی ارزش‌های شرق‌اند معرفی نشده، درحالیکه «کم نیستند نگارش‌هایی که به علت قرار نگرفتن آنها در دسترس کاتبان و عدم تکثیر نسخه‌های خطی آنها، به مرور زمان فوت شده و به ما نرسیده‌اند» (مایل هروی، ۱۳۷۹: ۳۶۷) در ادامه سیاست حذف ارزش‌های فرهنگی مربوط به زبان پارسی، در صدسال اخیر طرح مشخصی در افغانستان برای احیای نسخ خطی و کتاب، بویژه فهرست‌نگاری و آماربرداری صورت نگرفته است؛ تنها در دوران حکومت‌های خلق و پرچم، تصمیم برای فهرست‌نگاری نسخه‌های خطی در افغانستان گرفته شد و در طی چند سال فقط تعدادی از نسخه‌های خطی منتشر گردید و سرنوشت سایر نسخ خطی و کتابخانه‌های شاهزادگان سابق که به صدها عنوان نسخه نفیس می‌رسد، همچنان نامعلوم است. آمارهای موجود از نسخه‌های خطی در افغانستان بسیار متفاوت‌اند، از بیست هزار در سال ۱۹۹۲ (جاوید، ۱۹۹۷: ۹۵-۱۰۰) تا ۷۵۰۰ عنوان نسخه در دهه هشتاد را بیرون داده شده است. (ر.ک: نظری، ۱۴۰۴)

ممکن است در میان این نسخه‌های بی‌سرنوشت، صدها بیاض و دست‌نوشته‌های نفیس و قدیمی وجود داشته باشد که از بین رفته است و یا هنوز در خانه‌های مردم نگهداری می‌شود و به دلیل شرایط نگهداری نامطلوب در حال از بین رفتن است. چون بیاض‌نویسی پیشینه بسیار کهنی در میان پارسی‌زبانان دارد؛ بویژه در افغانستان اهل منبر و مداحان اهل بیت؛ بیشتر از بیاض استفاده می‌کردند، هنوز در اکثر خانه‌ها یک نسخه بیاض خطی وجود دارد که حاوی معلومات مفید اعم از نکات تاریخی، زادروز فرزندان، اشعار ناب و گلچین‌شده تعلیمی، ابیات عاشورایی، خاطرات و یادگارنویسی در آن ثبت است.

در جستجوهای اخیر به‌دست آمد که یک طلبه دینی که چند سال پیش از ولایت/ استان دایکندی افغانستان به ایران مهاجرت کرده، یک بیاض خطی را با خود آورده است نسخه‌ای که هیچ پژوهشی درباره آن صورت نگرفته است. این نسخه در گردش ایام و عدم توجه دقیق، آسیب دیده است. با اینکه این نسخه قدمت چندانی ندارد لیکن ناسالمی اوراق آن زیاد است. این نسخه در مرحله نخست از حیث مادی و نسخه‌شناختی در جغرافیای زبان فارسی با اهمیت است؛ از جانب دیگر به عنوان یک اثر ادبی در مطالعه جریان‌شناسی ادبی شعر تعلیمی و آیینی در مناطق مرکزی افغانستان از حیث زبانی و هم ویژگی ادبی جالب توجه است.

به دلیل جو سیاسی و گفتمان غالب مذهبی اهل سنت در تاریخ معاصر افغانستان، ادبیات آیینی و عاشورایی همانند جریان‌های دیگر ادبی، رشد آنچنانی نیافته است، بسیاری از نسخه‌های خطی آن در گذر حوادث از میان رفته است، تنها بعد از سال‌های هزار و سیصد خورشیدی، با مناسب شدن شرایط سیاسی و فراهم شدن فضای آزادی نسبی برای پیروان مذهب تشیع، شعر و ادبیات عاشورایی رونق گرفت، شاعرانی همانند سید اسماعیل بلخی، بلبل کابلی و کسان

دیگر به طور علنی، دست به چاپ و نشر اشعار آیینی و عاشورایی زدند. (بلخی، ۱۳۸۸: ۷۲-۷۵) اما قبل از آن هم شاعرانی همانند عایشه درانی، ناطق نیلی و... سروده‌های عاشورایی و مذهبی داشتند که به جهت خوف از حکومت مخالف اندیشه‌های شیعی بیشتر به صورت نسخ خطی مخفیانه در اختیار مردم قرار گرفته است.

در یک دسته‌بندی، شعر آیینی در افغانستان به سه دوره سنت، دوره انقلاب و تحول و تجدد تقسیم شده است:

الف) دوره سنت: این دوره از آغاز شکل‌گیری افغانستان تا کودتای ثور ۱۳۵۷ هـ.ش ادامه دارد. در این دوره شاعران با تأسی و تقلید از شاعران کلاسیک سرای ادوار پیش، کسانی همچون «واصل کابلی» و سید اسماعیل بلخی، از جمله این شاعرانی است که دیوان‌ها و غزل‌های ناب عاطفی-احساسی درباره شهدای کربلا سروده‌اند.

ب) دوره انقلاب: این دوره از سال ۱۳۵۷ هـ.ش شروع و تا آغاز دهه ۸۰ ادامه می‌یابد. این دوره همزمان با جنگ، جهاد و مقاومت. تحولات بر ادبیات آیینی تأثیرات خود را برجای می‌گذارد. شعر آیینی جنبه سیاسی و انقلابی پیدا می‌کند. که نمونه این نوع سروده‌ها را می‌توان در «مشرق گل‌های فروزان» دفتر شعر مقاومت ۱ و ۲ و مجموعه‌های شعری شاعران مقاومت مطالعه کرد.

ج) دوره تحول و تجدد: این دوره از نیمه دوم دهه ۸۰ خورشیدی آغاز می‌شود و تا به امروز ادامه دارد در این دوره که انقلاب و جنگ پایان یافته، در یک فضای بهتر، شعر آیینی روند صعودی خود را پیموده، کنگره‌های شعر در کابل، مزار و هرات برگزار می‌شود. (جعفری، ۱۳۹۵: ۱۳-۱۴)

در این مقاله می‌کوشیم تا بعد از معرفی و تحلیل زندگی‌نامه شاعر و ناظم، به ویژگی‌های ساختاری و محتوایی نسخه خطی بیاض پرداخته شود، ویژگی‌های آیینی و عاشورایی آن مورد تحلیل قرار گیرد و جایگاه این نسخه در جریان میراث مکتوب و شعر و ادبیات آیینی مشخص گردد..

۲. زندگانی و احوال سید میرزا حسین موسوی در لابلای اشعارش

در جستجوهای میدانی و کتابخانه‌ای در مناطق مرکزی افغانستان بویژه ولایت دایکندی و آثار مکتوب آن، نشانه‌ای از شخصیت‌های فرهنگی و ادبی بویژه میرزا حسین موسوی وجود ندارد. تعداد اندک آثار خطی هم متأسفانه در اثر حوادث روزگار از بین رفته و تعدادی هم که به دست آمده ناقص است؛ از آن میان دو نسخه خطی از سید رضابخش موسوی مشهور به ناطق نیلی تصحیح و نشر گردیده است. (ناطق نیلی، ۱۳۹۷: مقدمه) که در سه قرن اخیر تنها در این دو اثر تحولات بخشی از جغرافیای مناطق مرکزی را می‌توان به دست آورد.

۲.۱- خانواده شاعر

با آنکه میرزا حسین موسوی در مورد مشخصات پدر و پدربرزگش در این بیاض چیزی نگفته است؛ اما روایت‌های شفاهی (۱) تأیید می‌کند که او فرزند سید نجیب نواده ناطق نیلی است که در ولسوالی / شهرستان کیتی دایکندی زندگی

می‌کرده و آرامگاهش در شهرستان کیتی / گیتی دایکندی است. شاعر در این نسخه فقط نام خود را به عنوان تخلص ادبی در اشعار و منظومه‌ها ذکر کرده است:

بیا میرزاحسین کم شکوه کن از مرتضای خود ببینی مرگ خود را نیز این‌دم از قفای خود
 بشو نادم به نزد حی بیچون از گناه خود مکن افغان و ناله، باش راضی با خدای خود

جوان [و] نوجوان رفته به مثل گل‌عذار من

(موسوی، ۱۳۵۵: بیاض)

نام او میرزاحسین است. فراتر از این اطلاعات در نسخه چیزی نیامده است؛ ممکن است این شاعر دیوان و یا مجموعه‌های شعری دیگر هم داشته که متأسفانه فعلاً جز این نسخه اطلاعی از سایر آثار وی وجود ندارد. اما این نکته را متذکر شده که موسوی نسب است.

یا تقی و یا نقی هریک امام با تعب کلب درگاه شمایم موسوی دارم نسب
 عمرم آخر در فغانم روز و شب یا ربا زخم دلم مرهم نما
 مدفن [و] خاکم نما در کربلا

(موسوی، ۱۳۵۵: بیاض)

۲.۲- زادگاه شاعر

زادگاه شاعر را هم روایت‌های شفاهی و هم خودش در یکی از منظومه‌ها، دهکده‌ای به نام «سنگینک» متعلق به شهرستان کیتی دایکندی گفته که پدر شاعر روزگاری در آنجا زندگی می‌کرده است؛ اما بر اثر کشاکش‌های اجتماعی و اختلافات درون قبیله‌ای از زادگاهش کوچ کرده و در گوشه دیگر از آن جغرافیا به نام تمران (تیموران) سکونت اختیار کرده است. کوچ و آوارگی از زادگاه اجدادی بر شاعر سخت آمده است و در یکی از قطعات از کسانی که زمین و جایگاهش را غصب کرده و آنان را آواره کرده؛ در حرم حضرت عباس(ع) شکایت داشته و آنان را جاهل خوانده است.

عصاده مرا ز اعتقاد ای کریم ز رحم تو نبود مرا خوف [و] بیم

با این وصف اگر شصت سالگی شاعر را در ۱۳۵۵ در نظر بگیریم، تاریخ تولدش ۱۲۹۵ قمری به دست می آید، به طور تقریبی می شود گفت که در اواخر سده سیزده هجری بین سال های ۱۲۹۰ - ۱۳۰۰ قمری پا به عرصه هستی گذاشته است. این نکته را سلسله خانوادگی وی هم تأیید می کند؛ چون او نواده ناطق نیلی است و ناطق در حدود سال ۱۲۲۸ قمری متولد شده است. (ناطق نیلی، ۱۳۹۷: ۲۹۵)

از حوادث مهم دیگر زندگی شاعر، داغ فرزند جوانی است که در بیست و چهار سالگی ناگهان از دست داده است، این حادثه در زندگی شاعر سخت تأثیر منفی گذاشته است:

نهال تازه بارم را ببردی ای اجل ناکام
به سن بیست و چار عمرش گذشته از وصال آیام
نمودم از محبت اسم پاکش مرتضاجان نام
تماشای جمالش داشتی بابش به صبح [و] شام

عجب ویران نمودی از غمت جاه و مکان افسوس

(موسوی، ۱۳۵۵: بیاض)

شاعر در مورد واقعه فرزندش که بر اثر جبر روزگار، به مسافرتی رفته و دیگر برنگشته نیز سخن گفته است؛ اما اینکه سفر داخل بوده یا خارج معلوم نیست:

به اذن [و] رخصت بابا عجب عزم سفر کردی
مرا ای جان بابا زین سفر خون جگر کردی
تمام زندگلی را به کام تلخ زر کردی
ز غم این مجلس [و] اوقات بابا بی ثمر کردی

چه آمد برسرت آن شب پدر زان بی گمان افسوس

(همان)

و یا در قطعه دیگر از این فرقت اشک جدایی می ریزد و دل ها را متاثر می کند:

وقت مردن به سرت تا نرسیدم افسوس حرف شیرین ز زبانت نشنیدم افسوس
چشم [و] رخسار ترا سیر ندیدم افسوس درد تو هیچ ندارد چو درمان بابا!

(همان: بیاض)

اما در مورد تعداد فرزندان دختر و پسرش هیچ نکته مشخصی ذکر نکرده است؛ فقط ضمن یکی از مرثیه‌هایی که در رثای همین فرزندش سروده از واژه برادران و خواهران برای او استفاده کرده که بیانگر وجود فرزندان دیگر است:

برادرها ز درد فرقتش دایم در افغان است بود سرها به زیر بال دل‌هایش به آرمان است
ز یادش کی رود مرگ برادر نه که آسان است ز داغ نوجوانی‌اش همیشه زار و گریان است

ز غم چون شمع سوزد خواهرانش در کنار من

(همان: بیاض)

۲.۴- سفرهای شاعر

نکته دیگر سفرهای شاعر به قصد زیارت عتبات عالیات اعم از کربلا، نجف اشرف و مشهد مقدس می‌باشد که در موارد مختلف یاد کرده است؛ اما به‌طور مشخص به‌دست می‌آید که میرزااحسین یک‌بار به کربلا رفته و آرزوی بار دوم هم داشته و از خداوند بزرگ درخواست داشته که مرگ او را در نجف بهره سازد تا در «وادی السلام» در کنار آرامگاه حضرت علی(ع) به خاک سپرده شود.

کاشکی ثانی رسیدی بر در آن بارگاه دم به‌دم کردی طواف مرقد عرش [خدا]
چشم خود مالیدی بر درگاه آن نیکولقا مدفن میرزااحسین سازد قبول آن بارگاه

(موسوی، ۱۳۵۵: بیاض)

ویا زمانی که به حرم حضرت علی رفته، چنین درد دل و آرزو کرده است:

آمده میرزااحسین اندر فقیری بر درت کاشکی ثانی رسیدی در طواف مرقدت

(همان: بیاض)

آنچه از مطالعه نسخه موجود پیداست، علل سفرها و کوچ شاعر از زادگاه اصلی اش ریشه در ناملايمات روزگار دارد که بيانگر دردهای اجتماعی و شخصی وی است. موسوی از کشاکش روزگار به تنگ آمده بوده و مسائل و مشکلات را انکار نکرده و به صراحت به آن اذعان کرده است.

ازاین حیث، همانند سایر شاعران تحقیرشده از عقده حقارت رنج می برد و براساس نظریه آلفرد آدلر، عقده های او کاملاً قابل بررسی است؛ بدان جهت که تعدادی از شاعران و نویسندگان و شخصیت های تاریخی از عقده حقارت رنج می برده اند ولی به طور صریح به عوامل موثر آن در زندگی اشاره نکرده اند همانند خاقانی شروانی از میان شاعران قدیم (حسن زاده نیری و دیگران، ۱۳۹۵: ۹۹) کریم خان زند و بوسهل زوزنی از شخصیت های سیاسی و تاریخی ایران براساس این نظریه مورد بررسی قرار گرفته است، (قوام و قبول، ۱۳۸۵: ۶۴) میرزاحسین موسوی، برعکس از تحقیرهایی که نسبت به او صورت گرفته، سخن گفته است. طوری که در کربلا نزد حضرت عباس از تضاد خویش و بیگانه شکایت کرده است:

برای زحمت [و] آزار من این جمله شادان است همه خرد و بزرگ از بهر این مطلب به ارهان است

یقین این جملگی از پیروان نسل شیطان است چه سادات [و] چه عام هریک عدوی من به یکسان است

امان از فتنه آخر زمان یا حضرت عباس!

(موسوی، ۱۳۵۵: بیاض)

شاعر بر اثر همین آزار و اذیت، ترک وطن کرده و به عراق رفته است:

نیام واقف ز خیر خود اگرچه من جلا گردم شود یاور به من خالق جلای کربلا گردم

خوشا حال فقیری در زمین نینوا گردم به دور مرقد شاهان همی صبح و مسا گردم

ببوسم مرقدت روز و شبان یا حضرت عباس!

(همان)

ویا در شعر دیگر واژه جاهل را در حق این قوم کار به کار گرفته است:

زحمت کشیده ام من بر خویش [و] قوم جاهل هرچند سعی کردم نیکی نگشست مضمون

(همان: بیاض)

۲.۵- علم و تحصیل

در مورد تعلم و تحصیل شاعر از نسخه مطلب صریحی به دست نمی‌آید؛ اما همین قدر پیداست که او از جمله مداحان و واعظان منبری بوده که خود به نوحه خوانی و مدح اهل بیت می‌پرداخته است. ممکن در نزد اساتید آنجا کسب دانش کرده باشد؛ اما به کارگیری اصطلاحات نوحه خوان و نوحه سرایی، دعاها و مناجات‌های منظوم و توضیحات مختصر در شرح وقایع در مقدمه برخی از اشعار نشانگر آن است که شاعر هم خود اهل منبر و اهل روضه خوانی بوده و هم برای دیگران نوحه می‌سروده تا در تکیه‌خانه‌ها خوانده شود. در یکی از مناجات‌نامه‌ها می‌توان سنت واعظان منبری را دریافت.

بزرگوار خدایا به عز و وفار تو سو گند که پادشاه به ارضی و سما و چرخ بلند
 قبول جمله خیرات کن تو ای غفار که ناامید نگردد کسی از این دربار

(موسوی، ۱۳۵۵: بیاض)

۲.۶- آثار

غیر از این بیاض که بیش از یک صد قطعه شعر کوتاه و بلند در آن موجود است از آثار دیگر شاعر چیزی در دست نیست. در این نسخه هم از تعداد و مشخصات آن چیزی نمی‌یابیم تنها در یک جا، شاعر از عدم رواج شعرش، به دلیل وابسته بودن به اهل بیت خود را تسلی داده است:

سخن‌های من هرچه پوچ است [و] پاج چو کلب حسیبم چه غم از رواج

(همان: بیاض)

در نهایت از سال‌های آخر عمر شاعر هم سندی در دست نیست، اگر لوحه سنگی بر مزارش در هکده به نام «سنگینک» وجود داشته باشد، در اثر تحولات روزگار این لوح، مفقود گردیده است. فقط تعدادی از فرزندان او در همین نواحی زندگی می‌کنند. (۱)

۳. بررسی ساختار نسخه

نسخه به دست آمده بیاضی است که شامل ۷۵ برگ دو رو نوشت است و هردو روی از لحاظ املا کاملاً پر است. و مصراع‌های طویل در تعدادی از برگ‌ها به صورت مایل نوشته شده تا در فضای کم، اشعار زیاد جای بگیرد، به همین علت در اکثر صفحات افزون بر دو ستون اصلی در جاهای سفید و خالی نیز ابیات نوشته شده است.

از میان این هفتاد و پنج برگ، سه برگ نظم و نثر وجود دارد که متعلق به شاعر نیست، بدان جهت که نه تخلص شعری آن مشخص هست و نه قرینه‌ای وجود دارد که از شاعر باشد؛ احتمالاً از گویندگان بی‌نام و نشان دیگر بوده که مداحی می‌کرده‌اند. متن این سه قطعه به سبک میرزا حسین موسوی شبیه نیست؛ اما در صفحات دیگر ۱۰۲ قطعه شعر و نظم در این نسخه وجود دارد که سه قطعه‌ی آن تخلص «ناطق» دارد مابقی با تخلص میرزا حسین مزین شده و شک و تردیدی در نسبت آن به شاعر مورد نظر وجود ندارد.

این نسخه در تاریخ صدساله خویش دچار آسیب جدی شده به‌خاطر اینکه در اثر تحولات از مکانی به مکان دیگر و حتی از کشوری به کشور دیگر منتقل شده است، به دلیل این شرایط برگ‌های آغاز و انجام آن پاره شده و یا از بین رفته است، تعدادی برگ‌های دقیق آن مشخص نیست، سه طرف برگ‌های پایانی نسخه هم پارگی‌های زیاد دارد، در مواردی ابیات و مصراع‌ها فقط یکی دو واژه باقی مانده که دقیق خوانده نمی‌شود، کاغذهای پاره‌شده هم در بین نسخه وجود ندارد تا به هم پیوند زده شود به همین علت تعدادی از ابیات خوب شاعر ناقص شده، از طریق تصحیح قیاسی امکان تکمیل شدن ندارد. این نسخه برگ‌شمار ندارد تا معلوم گردد که کدام صفحات از بین رفته و یا باهم مرتبط است، تنها قرینه عطف نسخه نشان می‌دهد که برگ‌های اولیه آن خیلی بیشتر ازین بوده است. از نگاه شاعر هم پیداست که او تصمیم بر سرودن شعر در مورد همه معصومین و بزرگان دین داشته اما اینکه سروده یا سروده ولی از بین رفته، سندی نداریم.

اما از ویژگی‌های خوب نسخه این است که از آغاز تا برگ‌های موجود، رکابه دارد، این خصیصه در ترتیب برای خوانش متن کمک می‌کند؛ به دلیل از هم‌پاشیدگی شیرازه نسخه، برگ‌های آن جابجا گردیده، تنها از روی رکابه توانستیم که برگ‌ها را ترتیب و حروف‌نگاری کنیم؛ اما نقص نسخه این است صفحه‌شمار ندارد به همین سبب در ارجاع مجبوراً از سال تقریبی کتاب و واژه بیاض استفاده گردید تا بعد از تصحیح و چاپ صفحه‌بندی گردد.

آنچه که نسخه نشان می‌دهد، قسمت آخر نسخه از بین رفته بنابراین اگر ترقیمه هم داشته، متأسفانه پاره گردیده است، ولی ابیاتی که شاعر در رثای پسر عموی خود در سال ۱۳۵۵ سروده، نشان می‌دهد که بیاض حاضر در همان سال‌ها ترتیب یافته است؛ اما اینکه واقعاً نسخه دست‌نوشته شاعر است یا کسی دیگر معلوم نیست، اگر از خود شاعر باشد می‌توان گفت که بعد از ۱۳۵۵ قمری تنظیم شده ولی اگر کس دیگری تهیه کرده باشد تاریخش معلوم نیست؛ چون هیچ نشانه‌ای در اول و آخر نسخه وجود ندارد که کاتب را معرفی کند، بنابراین نسخه‌بردار معلوم نیست که چه کسی بوده است.

۴. محتوای نسخه

این نسخه از نظر محتوایی شامل دو بخش ادبیات تعلیمی و آیینی - عاشورایی است؛ اما اگر به‌طور جزئی بررسی شود، موضوعات گوناگون چون حمد الهی و مناجات، نعت پیامبر (ص)، وصف حضرت علی (ع)، توصیف امام حسن (ع)، امام حسین (ع)، حضرت عباس (ع)، حضرت زینب (س) و کلثوم (س)، اسیران کربلا، حضرت امام رضا (ع)،

حضرت امام مهدی (ع) و در مجموع چهارده معصوم، شکایت از فلک و روزگار، بدگویی از مخالفان، فقر و تنگدستی، سفرهای کربلا و مشهد، از دست دادن فرزند و مرگ عزیزان، مرگ اندیشی و قیامت باوری، اعتقادات دینی و اخلاقی... تشکیل می دهد. بررسی همه این موضوعات در ساختار نوشته فعلی امکان پذیر نیست؛ از تک تک آنان نمونه آورده نمی شود و به تصحیح نهایی نسخه موکول خواهد شد.

نسخه با بسم الله الرحمن الرحیم آغاز می گردد و بعد از ذکر این جمله مقدس یک مقدمه پنج سطری به نثر دارد که کار خود را بعد از حمد الهی با نام شهید کربلا متبرک می کند و به مخاطبان و خوانندگان اثرش از ناپایداری دنیا و مرگ هشدار می دهد و به اغتنام فرصت ها توصیه می کند. چند بیت هم پس از مقدمه منثور داشته که متأسفانه تنها یک بیت آن قابلیت خوانش دارد.

«...و [یا] رحمن و یا رحیم و یا مظلوم و مقتول به دشت گرم کربلا، لک روحی و جسمی فدا یا مولا یا ابا عبدالله الحسین.

ای عزیزان! بسیار پادشاهان هریک با افسر؛ وزیران هریک با هزار کمال و هنر؛ و نوجوانان هریک با زور و قوت؛ و نوعروسان هریک با زیور و زینت که همگی در زمان خویش خود را بی مثل و [بی] نظیر می دانستند، رفتند همگی سر در زیر تراب لحد کشیدند عن قریب و نزدیک است که مایان هم برویم مثل ایشان خاک شویم، عجب فرصت است فرصت را غنیمت دانید به حال خود گریه نمایید. نظم:

ای دل غافل به حال خویش ————— تن گریه نما
دست خالی می روی جز یک کفن، گریه نما»

(موسوی، ۱۳۵۵: بیاض)

۴.۱- مفاهیم و ارزش های تعلیمی

شعر و ادبیات تعلیمی یکی از ژانرهای قوی و سابقه دار شعر فارسی است. پیرامون ویژگی ها و اهمیت آن سخن های فراوان گفته شده است؛ از جمله اینکه؛ شعر تعلیمی، شعری است که هدف در آن تعلیم، علم، اخلاق و هنر است؛ یعنی حقیقت نیکی (خیر) و زیبایی. (رستگارفسائی، ۱۳۸۰: ۳۷۷)

باین شاخصه ها، بخشی از اشعار میزراحسین را شعر تعلیمی تشکیل می دهد؛ موضوعات و مفاهیمی چون اختلاف میان اقوام، بی وفایی و فانی بودن دنیا، رعایت حلال و حرام در جمع آوری اموال، گریه برای اعمال و کردار نازیبا، نگرانی از گناهان، توصیه های تربیتی به فرزندان، تذکر از نوش و نیش دنیا، خوف از محشر و نبود بستر راحت در دنیا، دل نبستن به عمر دو روزه، وصف هولناکی روز محشر پرداخته است. برای نمونه به زندان بودن دنیا به حدیث «الدُّنْیا سِجْنُ الْمُؤْمِنِ وَ جَنَّةُ الْكَافِرِ» اشاره دارد. (فروزانفر، ۱۳۶۱: ۱۱) نظر دارد:

مخور غم در حیات خود دو روز لندر جهان باشی جهان گشته به من زندان به فریادم برس مولا

(موسوی، ۱۳۵۵: بیاض)

و یا در جای دیگر از گذشت غافلانه عمر با روحیه جاهلانه در دنیا شکایت دارد:

یا امیرالمؤمنین شاه نجف قوت و خرجی ندارم [من] به کف
عمرم اندر جاهلی گشته تلف

(همان: بیاض)

با این شکوه‌ها؛ جهل و نادانی را عامل بسیاری از مشکلات در زندگی می‌داند:

میان جاهل و ابتر به داد من برس مولا ز هرسو شورشی برسر به داد من برس مولا

(همان)

شکایت از فلک کج رفتار

روزگار ستمگری است که کارش دل خون کردن و جدایی افکندن بین انسان‌ها است:

فلک دل خون نمودی از ستم پیر و جوان افسوس بسی در خاک کردی [تو] قد زیبا نهران افسوس
نیامد حیف تو پشمرده کردی گل‌رخان افسوس خزان غم نمودی بس غریب ناتوان افسوس
بدل ارمان برفته هریکی از این جهان افسوس

(همان: بیاض)

و یا در یک منظومه‌ای با عنوان مناجات، یک دوره آموزشی از مراحل زندگی آدم‌ها را از تولد تا جهان پس از مرگ ترسیم می‌کند:

خداوند! به بنده مهربانی تو حی‌قادر روزی رسانی
الهی لطف خود را شاملم کن هراسانم ز مردن ایمنم کن

(موسوی، ۱۳۵۵: بیاض)

- فانی بودن جهان:

همچنین در قطعه شعر دیگر از ناپایداری جهان برای انسان سخن گفته است:

بنی آدم همه در دیر فنا مهمانی هرچه مانی به جهان عاقبت ما فانی

(همان: بیاض)

در شعر دیگری تأکید بر خوف محشر دارد که باعث طاعت و بندگی می گردد:

هرآنکس خوف فردا روز محشر را خبر دارد نسازد راحتی بستر دل [و] جانش شرر دارد
 نسازد تا سحر خوابی به نصف شب چو برخیزد به نزد حیّ بیچون ناله شبها اثر دارد

(همان: بیاض)

۴/۲- شعر آیینی و عاشورایی

موضوعات آیینی و عاشورایی بیشترین بخش این نسخه را تشکیل می دهد؛ از میان نود و نه قطعه شعر در این مجموعه بیشترین بخش آنرا مفاهیم و مضامین مرتبط با این موضوعات تشکیل می دهد، مفاهیمی که از لحاظ تاریخی، فرهنگی و ادبی قابل اهمیت است. در بسیاری از آن اشعار و مفاهیم می توان دقت و تأمل کرد و با توجه به محیط و منابع فرهنگی پشتوانه فکری شاعر آنها را بررسی نمود؛ ذکر مقایسه تمام این موضوعات از حد یک مقاله خارج است.

مجموعه اشعار نشان می دهد که شاعر سخت شیفته سمسطریایی و مستزاد است، اکثر منظومه های آیینی را در همین دو قالب سروده و از حیث تعداد مصراع معمولاً محمّس است. طبق پیگره نوشتار به نمونه های برجسته آن منظومه ها می پردازیم تا نگاه شاعر را نسبت به بزرگان دین و مکتب عاشورا تبیین کرده باشیم.

از میان اشعاری که پیرامون مسائل آیینی و مذهبی سروده؛ وصف حضرت علی (ع) اوج فراوانی دارد و سیری صعودی پیموده است، تا آنجایی که توان فکری و ذوق ادبی شاعر اجازه می داده پیش رفته است.

تاج سر جنّ و ملک، خدّام او چرخ فلک ارض و سما [را] تا سمک در حکم [و] در فرمان علی
 [صادق] به آیات خدا، موصوف [به] سرّ هل اتی آمد به شأنش طه چون عرش را دربان علی

(موسوی، ۱۳۵۵: بیاض)

این بخش از شعر موسوی به تعلیم، گرایش بیشتر دارد؛ چون روش وی در بیان حوادث عاشورا روایت گری است، شاعر از زبان شخصیت ها به صورت زبان حال و نقل قول غیر مستقیم استفاده کرده، در متن سروده ها کمتر با زبان قال روبرو هستیم، بیشتر صحنه ها را تحت عنوان نوحه روایت کرده است. چون عنوان مشخص نوحه در شعر عاشورایی از جایگاه خاص برخوردار است، و در شعر فارسی تحت یک نوع ادبی مورد مطالعه قرار می گیرد.. (رستگار فسایی،

شاعر مورد بحث هم یک نوحه سراسر است، بیشتر اشعارش، تحت عنوان نوحه آمده و از آهنگ خاصی برخوردار است، تنها تفاوتش با دیدگاه رستگار فسایی در این است که نظریه او برگرفته از سبک سینه زنی و نوحه خوانی در ایران است ولی سبک سینه زنی های افغانستان اندکی تفاوت دارد،

[وز] قبول جایزه نظم تو میرزاحسین^۲ عذرخواه تو شود پیش پیمبر زینب
(موسوی، ۱۳۵۵: بیاض)

در میان این منظومه های عاشورایی، اشعار برجسته ای هم وجود دارد که شاعر را در ردیف سرامدان عصرش قرار می دهد؛ مثلاً در یکی از آن مخمس ها غزل اول حافظ شیرازی را تضمین کرده است:

به رای حق شه مظلوم شد مقتول باطل ها به روز حشر سر در پیش دارد جمع قاتل ها
همین را سهل می دانست آن مردود جاهل ها بیستند آب بر رویش شرر افتاد بر دل ها

الایا ایها السّاقی ادرکاساً و ناولها

(موسوی، ۱۳۵۵: بیاض)

برگ های موجود نشان می دهد که شاعر در مورد تک تک حوادث و مصایب حماسه آفرینان عاشورا شعر سروده است؛ اما احتمالاً از بین رفته است. اشعار باقی مانده در برگیرنده موضوعاتی چون آغاز دهه محرم، ورود کاروان امام به کربلا، حماسه حضرت امام حسین (ع) در روز عاشورا، جان نثاری های برادرانش و بخصوص حضرت عباس (ع)، وصف جوانی و شجاعت حضرت علی اکبر، شهادت حضرت اصغر، به میدان رفتن حضرت قاسم بن الحسن، گفته ها و سرگذشت تلخ کاروان سالار اسیران کربلا؛ حضرت زینب (س) و ام کلثوم (س) و شخصیت های دیگر است.

شاعر قبل از توصیف و شرح حوادث کربلا، توصیه به گریه می کند و تأکیدش براین است که گریه برای امام حسین (ع) تنها تحفه ای است که در فردای بعد از مرگ به درد آدمی می خورد.

گریه سازید دوستان بهر حسین سر به زانو اشک ریزان از دوعین
زیر خنجر با خدا عرض شما یاد اُمّت می نمود آن مقتدا

(همان: بیاض)

بعد از تأکید بر گریه در زندگی، به استقبال ماه محرم رفته، توصیف هایی براساس شناخت و جهان بینی خویش از وقایع تاریخی ارائه کرده است:

محرم شد عزای شاه دین شد محبان حسین زار[و] حزین شد

محرم شد، حسین از ملک بطحا قرین کربلا سلطان دین شد

(همان: بیاض)

بعد از توصیف واژه محرم، ورود کاروان عاشورایی را به کربلا به تصویر می‌کشد که ریشه در وقایع صدر اسلام دارد.

کربلا چون بر امام انس و جان نزدیک شد با حسین فخر زمین [و] آسمان نزدیک شد

آن بلاهایی که پیش باب او قدرت نداشت برسر فرزند او در نهروان، نزدیک شد

(موسوی، ۱۳۵۵: بیاض)

به لحاظ سلسله حوادث روزشمار وقایع کربلا در هر بخش نکاتی دارد؛ به دلیل محدوده نوشتار از آوردن جزئیات خودداری می‌شود، فقط با چند بیتى وصف حضرت ابوالفضل العباس (ع) اکتفا می‌شود. چون میرزاحسین موسوی هم مانند شاعران دیگر فارسی در مرثیه‌ها محیط فرهنگی و علاقه امام حسین به حضرت عباس را در نظر داشته است:

چو بلبل از فراق گل بسی آه و فغان دارد غم مرگ برادر را برادر کی نهـــــان دارد

(همان: بیاض)

بخش محتوایی نسخه با آوردن نمونه‌ای از توصیف رنج‌ها و آلام حضرت زینب(س) در مسیر کربلا تا کوفه به پایان برده می‌شود تا به ویژگی‌های ادبی و زبانی نسخه پردازیم:

پیچش ظلم [و] ستم گشت مقرر زینب گردش چرخ فلک ساخت فزون‌تر زینب

غم بابا و غم مادر [و] جدش چو رسول زخم هر سه به دلش مانده مکرر زینب

(همان: بیاض)

به لحاظ مستندات تاریخی و ثبت جزئیات حوادث، چند نکته در لابلای اشعار میرزاحسین وجود دارد که قابل تأمل هست، از جمله قایل شدن به عروسی قاسم بن الحسن، حضور امّ لیلا مادر علی اکبر در کربلا...؛ این نکات از نظر محققان مورد شک و تردید قرار دارد. (مطهری، ۱۳۷۱: ۲۸۳) اما از یک نگاه، شاعرانی که در محیط بسته فرهنگی زندگی کرده‌اند، به بسیاری از منابع دسترسی نداشته‌اند و بیشتر از این نمی‌شود توقع داشت (کاظمی، ۱۴۰۱، ۱۲۸)

در مجموع این گونه نسخه‌ها و آثار به دلیل اثبات جریان شعری در یک جغرافیای معین اهمیت دارد، بخاطر اینکه آثار خلق شده در تاریخ ادبی و یا در یک دوره و سبک نمی‌تواند سرآمد و قله‌نشین باشد، آثار متوسط و نازل هم کوششی است که مسیر را برای قله‌نشین‌ها فراهم سازد، ازاین نگاه شعر میرزاحسین موسوی قابل توجه و بیانگر خلاقیت فردی اوست که در مقطعی از تاریخ ادبیات پارسی توانسته تا این مرحله برسد.

۴/۳- ویژگی‌های زبانی

با آنکه این بیاض بیشتر از صدسال قدمت ندارد؛ اما در مقام مقایسه با امروز می‌توان دریافت که تفاوت زیادی با روزگار ما دارد و این نشان از تحول زبان در یک سده گذشته است. تلاش می‌شود مسائل زبانی شاعر را با بهره‌گیری از ابزارهای سبک‌شناسی مورد توجه قرار دهیم. بخاطری که سبک‌شناسی متن را در پنج لایه بررسی می‌کند و مشخصه‌های برجسته سبک و نقش و ارزش آن‌ها در هر لایه جداگانه مشخص می‌سازد. این روش، کشف و تفسیر پیوند مشخصه‌های صوری متن با محتوای آن را آسان‌تر می‌سازد؛ زیرا سهم و نقش هر بخش از زبان در شکل دادن به سبک به روشنی نشان داده می‌شود. این شیوه از آشفتگی تحلیل و تداخل داده‌ها و دیدگاه‌ها پیش‌گیری می‌کند و در هر لایه امکان کاربرد نگرگاه‌ها و روش‌های مناسب را فراهم می‌سازد. (فتوحی، ۱۳۹۱: ۲۳۷)

این بیاض به لحاظ نوشتار و رسم الخط با سایر متون امروزی و نسخه‌های دیگر تفاوت‌هایی دارد، برای دست‌یابی به سبک‌کتابت و نوشتار شاعر، ذکر تعدادی از آنها خالی از مفاد نخواهد بود، دلایل تفاوت رسم‌الخطی ممکن است زیاد باشد؛ اما از مهم‌ترین آن به تأثیر محیط نسخه‌پردازی و منابع اولیه کاتب و شاعر برمی‌گردد. ازاین لحاظ این نسخه که در نیمه اول سده چهاردهم در دایکندی نوشته شده ویژگی‌هایی رسم‌الخطی خاص دوره خودش را دارد. مهمترین آن‌ها ازاین قراراند:

۴.۳.۱- رسم الخط:

۱- **الف مد دار**- رسم الخط الف در این نسخه یک‌دست نیست، در اکثر جاها الف مثل امروزی با مد آمده، چه در جایی که مصوت بلند آغازین بوده است و چه در مواردی که هجای کوتاه مناسب بوده است، اما در تعدادی از ابیات الف بدون مد هم وجود دارد:

آرزو میرزاحسین دارد چنین از حسین آن شافع دنیا و دین

سکینه اندر آن شب می‌دوید هرسو به روی خار به گودالی دو پایش شد دوان آهسته آهسته

(موسوی، ۱۳۵۵: بیاض)

ز یادم کی رود ان شب به گوی ماندی با افغان بیابان وادی سـرما بگفتی و آبا نالان

امشب است ان شب که فردا راس شاه دین حسین *بر سنان از ضربتی شمر ستمگر می شود *

(همان: بیاض)

۲- عدم تفاوت در بکارگیری ک و گ- بین ک و گ در هیچ جا تمایز قایل نشده بلکه در همه موارد گ بدون سرکش آمده است؛ مثل گمان (پندار) و کمان (نوع سلاح جنگی)

دوستان وادی تو سازد همی جان را تلف کر کنی یاری به پابوست رسد ساحل به کف

(همان)

کر نماید شیعه موت اندر جوارت یاعلی کی ملک پرسش نماید در کنارت یاعلی
کفت ای خواهر ببین قدم کمان کی بیننی روی عبّاس جوان
کمـانم آب آورده برایت دواي درد بی درمان پس آمد

(موسوی، ۱۳۵۵: بیاض)

۳- تأثیر تلفظ بر نوشتار: در بسیاری موارد واژه‌های هم‌صدا به جای هم به کار رفته است، مانند خار/ خوار، خاست/ خواست، نوحه خوان/ نوحه خان وغیره، این موضوع بیانگر عدم تسلط کاتب به علوم ادبی و املاي زبان فارسی است، احتمال دارد این نسخه را کسی دیگر برای کاتب خوانده و او نوشته باشد.

توی ای میرزا حسین از بهر اکبر نوحه خانی کن برای نوجـوانان حسین چون در فشانی کن
سیکنه اندر آن شب می دويد هرسو به روی خوار قـمر را در بغل کردش نهان آهسته آهسته *

(همان)

۴- اتصال حرف اضافه «به» به واژه- حرف اضافه در سراسر نسخه به واژه بعد از خود متصل شده است.

فغان برداشت زینب رو باین سعد بیدین کرد باین کودک بده آبی لبش عقد گهر دارد

(همان)

۵- حفظ «های» آخر کلمه هنگام جمع بستن آن- بین ه غیر ملفوظ و های جمع در تمام موارد فاصله واقع نشده و یک ه بکار برده است؛ مانند خیمها به جای خیمه‌ها و ناقها به جای ناقه‌ها:

ز من باشد به همراه شصت و شش زن سواری ناقها [و] غل‌ها به گردن

(موسوی، ۱۳۵۵: بیاض)

۶- عدم تفاوت در نگارش «ی» اضافه و نکره: در اکثر موارد بین «ی» اضافه، وحدت و نکره فرق وجود ندارد همگی به صورت سر «ی» بالای ه غیر ملفوظ آمده است: مانند خانه به جای خانه‌ای در حالت نکره

۷- به کارگیری حروف اضافه به جای یکدیگر: در مواردی حرف ربط «در» به جای «به» آمده است؛ مانند:

هرچه امروز خوری مال غریبان در زور به سرت جمع شود زیر لحد مورانی

پیش از آدم بودی موجود در روی زمین* بستی شصت دیو را در آن زهان با قهر کین

بنده خاص خدایی نور چشم مصطفی در غریب [و] بینوا باشی به هرجا رهنما

(همان: بیاض)

۴.۳.۲- سطح آوایی

«تحلیل آوایی زبان با ابزار سبک‌شناسی در لایه آوایی قابل دریافت است؛ به دلیل اینکه سبک‌شناسی آوایی، تحول کاربرد واحدهای آوایی (صدا و آهنگ) در یک موقعیت زبانی و نقش و کاربرد بیانی آواها و اصوات زبانی را بررسی می‌کند. این رویکرد با تحلیل رایانه‌ای آواها و واج‌های شعری، نتایج روشن و دقیقی در تحلیل موسیقی شعر حاصل می‌کند.» (Hartman and Stork, ۱۹۷۲: ۲۲۳ بر گرفته از: فتوحی، ۱۳۹۱: ۲۴۳)

یکی از واژگانی که در سطح آوایی دچار تحول شده، واژه پشمرده می‌باشد که به جای پژمرده به کار برده است. این شکل از نگارش، تأثیر گویش محلی را روی زبان شاعر نشان می‌دهد؛ چون هنوز این صورت گفتار در لهجه دایکندی کاربرد دارد.

فلک دل‌خون نمودی از ستم پیر و جوان افسوس بسی در خاک کردی [تو] قد زیبا نهان افسوس

نیامد حیف تو پشمرده کردی گل‌رخان افسوس خزان غم نمودی بس غریب و ناتوان افسوس

(موسوی، ۱۳۵۵: بیاض)

به گفته آندره مارتینه، زبان مجموعه ای از واج‌هاست. واج کوچک‌ترین واحد تمایزدهنده تقطیع دوم‌اند، در یک زبان خاص، هر واج به تنهایی می‌تواند واژه یا مفهومی را از واژه یا مفهوم دیگر متمایز سازد. قویمی، ۱۳۸۳: ۴)

بخش مهم آوایی را در تحلیل زبانی، بحث واج‌آرایی و هم‌حروفی تشکیل می‌دهد که به موسیقی درونی کلام می‌افزاید، انواع مختلفی واج‌آرایی در این قطعات دیده می‌شود؛ اما این مقاله گنجایش بررسی جزئی آن را ندارد؛ ولی بیشترین بسامد را واج روشن «آ» دارد، مثلاً شش بار آ و نه بار آوای کوتاه فتحه آمده اما خیلی به موسیقایی جمله نیفزوده است:

جَمع کردی جِیفه دنیا حَلاَل و از حَرام در حِسابش لال گردی از سخن گریه نما

(موسوی، ۱۳۵۵: بیاض)

و یا این بیت:

چو بلبل از قَاق گل بَسی آه و فِغان دارد غم ——— رگ برادر را برادر کِی نِهان دارد

(همان)

بعد از هم‌صدایی، هم‌حروفی در اشعار میرزااحسین، می‌تواند قابل تأمل باشد؛ چون شاعر درعین حالیکه در سطح متوسط از تکرار حروف استفاده کرده؛ اما تکرار حروف یکدست نیست؛ اما تعدادی حروفی که به کار رفته با نوع نگاه شاعر بیشتر ربط دارد؛ مثلاً در این ابیات، هم‌حروفی ج، خ، س، ک، ن، ص و ش هرکدام بیش از دوبار به کار رفته است و در حد خیلی پایین به موسیقی جمله افزوده؛ اما به لحاظ رابطه آوا و القا اهمیت دارد:

تاج سر جنّ و ملک، خدّام او چرخ فلک ارض و سما [را] تا سمک در حکم در فرمان علی
[صادق] به آیات خدا موصوف به سرّ هل اتی آمد به شأنش طاو ها^۳ چون عرش را دربان علی

(همان: بیاض)

هم‌حروفی «ر» در این بیت اتفاق افتاده که هشت بار تنها حرف ر تکرار شده و در دو بیت ۱۲ بار حرف ر تکرار شده است:

سر برهنه غل به گردن خوار و زار چون اسیران فرنگ زنگ‌بار
بس کن ای میرزااحسین از شهر شام خون روان کردی ز چشم خاص و عام

(همان: بیاض)

یک ساعتی کشیدی به بالا چو آستین تابش نداشتی کــــــــــــسی از جمله زمین

(موسوی، ۱۳۵۵: بیاض)

۵. سطح واژگان

به قول استاد شمیسا، سطح تحلیل واژگانی در زبان ادبی، به ملاحظه و بررسی درصد لغات فارسی و عربی، لغات بیگانه مثل ترکی یا مغولی، کهن گرایی از قبیل استعمال لغات کهن نزدیک به پهلوی یا لغات قدیمی مهجور پارسی، سره نویسی، اسامی بسیط یا مرکب، اسم معنی یا ذات، حروف اضافه بسیط یا مرکب، نوع گزینش واژه با توجه به محور جانشینی، وسعت یا قلت واژگان مترادف، نوع صفت و ... می پردازد. (شمیسا، ۱۳۷۳: ۱۵۴)

شاعر، در لایه واژگانی تحت تأثیر لهجه محلی قرار دارد. رد پای گویش محلی را در کاربرد صورت آوایی، افعال بدون شناسه همانند مصدر و واژگان بهتر می توانیم دریابیم، طوری که در بسیاری موارد به جای حرف ه از ی استفاده شده، فعل «کردند» به صورت مصدری کردن آمده است. اینها بیانگر آن است که یا کاتب نسخه را از کسی شنیده کتابت کرده و یا هم نسخه دست داشته او دارای چنین مشکلات بوده ولی خودش هم به علوم ادبی و زبانی مسلط نبوده است، هر کدام این دلایل درست باشد نقش گویشی را برجسته می سازد؛ چون در گویش فعلی دایکندی مردم در تلفظ، واژه گواهی را به شکل معیار ادا نمی کنند، ه را در تلفظ می اندازند، در این نسخه هم «گواهی» به جای گواهی آمده است.

۵.۱- گویش واژه های محلی

در سطح واژگان، کلماتی به کار رفته که نشان از به کارگیری لهجه و واژگان جغرافیای خاص است؛ مانند اصطلاحات خوشه چین، موره باف، خرچی نداشتن، به دادرسیدن، یا علی مدد و غیره که در جغرافیای دایکندی هنوز رواج دارد.. که هم بیانگر فقر اقتصادی است و هم یک نوع رسم کهن بوده که تا هنوز در برخی مناطق از بین نرفته است.

خرچی: اصطلاح خرچی / خرچی هم که در این شعر به کار رفته رنگ محلی دارد، منظور شاعر، مصارف سفر است. (افغانی نویس، ۱۳۶۹: ۲۲۰)

یا امیرالمؤمنین شاه نجف	قوَت [و] خرچی ندارم [من] به کف
عمرم اندر جاهلی گشته تلف	عمرم آخر شد مرا آنجا رسان

یا حسین این آرزو بر دل ممان

(موسوی، ۱۳۵۵: بیاض)

۵/۲- واژگان عربی:

اگر به طور تقریبی و کیفی به مقایسهٔ بسامد واژگان فارسی و عربی در این نسخه بیاض پرداخته شود؛ حضور واژگان و ساخت زبان عربی در اشعار فراوان است؛ دلیل آن طلبه بودن و آگاهی شاعر از ادبیات عرب است. بطور نمونه در این چند مصراع واژگان طیب، امیرالمؤمنین، شفیع، مافیه در سراسر شعر بسامد بالا دارد؛ و به لحاظ درصد هم اگر به یک بند از شعر دیده شود، تعداد واژه عربی در برابر کل واژگان فارسی این نمونه با هشت مورد حدود پنجاه درصد را تشکیل می‌دهد و در کل اشعار هم این بسامد وجود دارد:

ای طیب دردمندان یا امیرالمؤمنین ای شفیع پرگناهان یا امیرالمؤمنین
ای پناه بی‌پناهان یا امیرالمؤمنین جمله مافیه به فرمان یا امیرالمؤمنین

اسم پاکت شاه مردان یا امیرالمؤمنین

(همان: بیاض)

۶. سطح صرفی

این نسخه به دلیل اینکه در جغرافیای زبانی و ادبی متفاوت از ایران و در بخشی از مناطق مرکزی افغانستان نوشته شده، ویژگی‌های دستوری خاص خود را دارد که ممکن است حتی با عموم افغانستان هم متفاوت باشد؛ اما برخی از آنها بسامد بیشتری دارد که باعث شناخت سبک جغرافیایی و فردی شاعر می‌گردد که هم در نسخه‌شناسی و هم در زبان شعر می‌زراحسین با اهمیت است. طوریکه در برخی قسمت‌های این اشعار علایم جمع ثابت نیست، مواردی از جمع الجمع نیز مشاهده می‌شود که برخلاف قاعدهٔ دستور زبان رسمی است:

ای فلک گردش تو هست همیشه به کمین خاص مخصوص به ما غم‌زده زار [و] حزین
داغ بر داغ نهی بر دل مایان از کین یک جوی نیست مروّت که به ما داری چنین

دم به دم قلب مرا سازی پریشان افسوس

(موسوی، ۱۳۵۵: بیاض)

شمایان:

بمیرد از شمایان گر جوانی ویا مقتول گردد ناگهانی

(همان)

۶.۱- ساختمان فعل

بیشترین بسامد ساختمان فعل در زبان شاعر، افعال ساده است؛ مانند کشتن، بستن، گردیدن، داشتن، دارد، زدن، رفتن و غیره. اما انواع فعل مرکب هم وجود دارد ولی نه به مقدار فعل ساده. در این ابیات هردو نوع فعل وجود دارد:

خوش حال اکبر گردید قریان	بر ما نه واجب جنگ [و] جهاد است
خواهش صحبت او داشت همه خورد و کلان	داشته قدر ریا هرکسی را درخور شان *
نه برادر دگری من داشتم	من به فعل خود تنش نگذاشتم *
به سن بیست و چهار آمد ندیده کام از ایامش	شوم قربان آن اسمش نمودم مرتضا نامش
به هردم دامی می‌انداخت تا افتاد در دامش	قضا تعجیل می‌رفت صبح و شام آندم به دنبالش

شکست انداخت بر شصتم همان بیست و چهار من

(موسوی، ۱۳۵۵: بیاض)

۶/۲- صفت

صفت، در مقوله صرفی زبان، نقش تعیین کننده دارد. کاربرد نوعیت صفت، اندیشه و فکر نویسنده و شاعر را نشان می‌دهد که در تحلیل گفتمان اهمیت بالایی دارد. صفت که حالت و چگونگی اسم را نشان می‌دهد، از نظر معنی بر چهار قسم است: ۱- بیانی، ۲- عددی، ۳- اشاره، ۴- مبهم. (فرشیدورد، ۱۳۸۲: ۲۵۲) در اشعار میرزااحسین انواع صفت وجود دارد ولی صفت بیانی بسامد بیشتر دارد، صفت‌های فاعلی چون گریان، خندان، صفت‌های مفعولی مثل کشته، خورده، خوابیده، مقتوله، و غیره به تکرار آمده است.

خوش خواب مگر میل تو بسیار به خواب است	ای دیده خوابیده گریان من آلا
بنماید کشته را پنهان ز سوز آفتاب *	مثل هفتادودو تن مقتوله عریان که دید
علی اصغر گمانم آب خورده	چو طفل نوسفر خندان پس آمد

(موسوی، ۱۳۵۵: بیاض)

۶/۳- قید

قید هم مانند صفت از مقوله‌های مهم صرفی در زبان به شمار می‌رود، قید هم مقولهٔ زبانی است و هم در جمله نقش قیدی دارند. در حوزهٔ صرف و مقولهٔ دستوری، قیدهایی به این نام خوانده می‌شوند که ذاتاً قید هستند، (وفایی، ۱۳۹۲: ۱۰۵)

در اشعار میرزاحسین موسوی هم انواع قید ذاتی و غیرذاتی لحاظ بسامد در حد پنجاه پنجاه قرار دارد، بطور نمونه شمار قید در این ابیات:

ای دل غافل تمنّای جهان داری هنوز ساعتی بنما تفکر رفتگان را یاد آر دیدي مرگ والدین اخوان، فرزند جوان فکر اقوام و عیال، خانمان داری هنوز مجلسی با جملهٔ پس ماندگان داری هنوز مرگ خود را از نظر ایندم نهان داری هنوز (موسوی، ۱۳۵۵: بیاض)	ای دل غافل تمنّای جهان داری هنوز ساعتی بنما تفکر رفتگان را یاد آر دیدي مرگ والدین اخوان، فرزند جوان فکر اقوام و عیال، خانمان داری هنوز مجلسی با جملهٔ پس ماندگان داری هنوز مرگ خود را از نظر ایندم نهان داری هنوز (موسوی، ۱۳۵۵: بیاض)
--	--

بالا و پایین:

با فغان آمد به بالای تنور	دید خاکستر شده لبریز نور
---------------------------	--------------------------

مگر:

مگر کوفی بما رحمی نموده	چو یوسف از دم گرگان پس آمد
-------------------------	----------------------------

گاه و گاهی:

مرنجان خاطر او را لبش خکشیده بی تاب است	هنوزش مشک خالی گاه به دوش گاهی به بر دارد
---	---

(همان)

۷. سطح زیبایی شناسی سخن شاعر

اگر بخواهیم اشعار میرزاحسین موسوی را با محک زیبایی شناسی و صورخیال مورد بررسی قرار دهیم، نشان می‌دهد که او از صنایع ادبی به طور متوسط بهره‌گرفته و بهرهٔ قابل قبولی ندارد؛ به دلیل اینکه مخاطبانش بیشتر مردم عادی و منبردوستان بوده که مصائب شهدای کربلا را از زبان واعظ منبری و نوحه‌خوان و مدّاح می‌شنیده‌اند، بنابراین زبان مغلق و پیچیده را نه واعظان کم‌سواد می‌توانسته‌اند درست بخوانند و تفهیم کنند و هم نه مردمی که سواد کافی نداشتند و نمی‌توانستند دریافت نمایند، به همین سبب اکثر سرایندگان اشعار عاشورایی و مرثیه‌ها از زبان نزدیک به زبان عامه استفاده کرده‌اند تا سخنان آنان مقبول عام افتد. لیکن بازهم برای زیباسازی و تصویرپردازی در اشعار این

شاعر آرایه‌های سجع، جناس، مراعات النظیر، تلمیح، تضاد، تشبیه، کنایه، استعاره و مثل و غیره دیده می‌شود، اما نه در حدی که کلام را پیچیده سازد و از دریافت مفهوم دور نماید بلکه شعر صورت سهل الممتنع به خود گرفته است. به دلیل رعایت اختصار در اینجا فقط به استعاره و کنایه پرداخته می‌شود.

۷/۲ - استعاره

جدا از گونه‌های استعاره در زبان ادبی، بزرگترین کشف هنرمند استعاره بزرگ‌ترین کشف هنرمند و کارآمدترین ابزار تخیل در کلام تعبیر شده است. (شمیسا، ۱۳۷۰: ۱۴۲) به همین سبب در شعر میرزاحسین موسوی هم استعاره در مقایسه با دیگر صورخیال بسامد بیشتری دارد. مواردی زنده و پرکاربرد مانند نهال «تازه بار» که هنوز هم در جغرافیای زندگی شاعر مورد استفاده می‌باشد.

چه عجب تازه نهالم برسیدی به ثمر
اجل انداخته‌ای از پای ورا تازه و تر
(موسوی، ۱۳۵۵: بیاض)

استعاره‌های جالب و خواندنی مثل، نونهال گلشن باغ وفا، گلغنچه حقیقه جنت، خورشید آسمان امامت، مهتاب سپهر حیا، سیمرغ قاف عرصه روز و غا، شمع حریم سوره یاسین، در صدف خانه خدا،

ای نونهال گلشن باغ وفا علی
گلغنچه حقیقه جنت سرا علی
خورشید آسمان امامت بحق صدق
مهتاب نوربخش سپهر حیا علی
(همان)

بطور نمونه در این شعر استعاره‌هایی چون نونهال گل باغ وفا، گل غنچه حقیقه جنت سرا، خورشید آسمان امامت، مهتاب نوربخش سپهر حیا، شهباز خصم افکن، سیمرغ قاف عرصه روز و غا، شمع حریم سوره یاسین، در یگانه صدف خانه خدا و الماس تاج حضرت خیرالورا در شش بیت باقی مانده از یک قطعه به کار رفته که هیچ بیتی بدون استعاره نیست.

عصای جوانی:

عصای جوانی بیرون شد ز کف
برفته ز من عز و شأن [و] شرف
(موسوی، ۱۳۵۵: بیاض)

۷/۳ - کنایه

کاربرد کنایات در شعر میرزاحسین برگرفته از محیط اوست. شاعر بیشتر در مواردی که تحت فشارهای روزگار بوده در حق مخالفانش بهره گرفته و آنان را تحقیر کرده است؛ مثلاً در این بند هرکس و ناکس کنایه از اشخاص بی‌ارزش‌اند:

شفیع للمنین یاری نمایی بر من بی کس امیرالمؤمنین مولای من آقا به دادم رس
من مظلوم ندارم ادعا و مدعا برکس عدو و دشمن جانم شده هرناکس [و] هرکس

امیدم ساقی کوثر به داد من برس مولا!

(همان: بیاض)

۹- نتیجه گیری

سید میرزا حسین موسوی از شاعران کمترشناخته شده نیمه نخست سده چهارده هجری در جغرافیای دایکندی افغانستان است که از وی بیش از صد قطعه شعر در یک نسخه خطی بیاض باقی مانده است؛ اما تا کنون معرفی و تحلیل نگردیده بود، در این مقاله تلاش صورت گرفت تا به ساختار و اهمیت این نسخه پرداخته شود. این نسخه بیاض سرنوشت پرماجرا داشته است، سالها قبل توسط یکی از مهاجران افغانستانی به ایران منتقل شده بود و سپس در میان چندین فرد دست به دست می گردید و در حفظ و نگهداری آن دقت کافی به کار گرفته نمی شود، تعدادی از برگهایی آغاز و پایان نسخه از بین رفته و گوشههایی صفحهها پاره شده و ناخوانا گردیده است، در مواردی هم کسانی روی برگها با قلم جدید مطالبی نوشته اند، بنابراین نسخه سالم نیست، نسخه دارای یکصد و سه قطعه شعر می باشد که دربرگیرنده مفاهیم تعلیمی و آیینی عاشورایی است.

از نظر زبانی، اشعار این نسخه زبان ساده و نزدیک به نظم دارد، بیشتر متأثر از گویش محلی و کاربرد واژگانی آن نیز بیشتر متأثر از آن محلی است که شاعر زندگی داشته است. ممکن این گویش واژهها در جاهای دیگر جغرافیای زبان فارسی، کمتر استفاده شود و یا شکل دیگر آنرا به کار ببرد، از این نگاه نسخه، واژگانی را به دست می دهد که نوع زبانی یک بخش از جغرافیای فارسی در سده چهارده را مشخص می سازد.

از نظر ادبی؛ بویژه استفاده از صورخیال و عناصر ادبی، در حد متوسط قرار دارد، بیشترین بسامد را می توان در کنایات، استعاره در این شعرها جستجو کرد؛ ولی خالی از عناصر و آرایه دیگر نیست؛ اما به دلیل ساختار مقاله فقط به چند نمونه برجسته اکتفا شد.

در این جستجو که با استفاده از روش تحلیلی-توصیفی صورت گرفت یافتهها نشان می دهد که نسخه از لحاظ تاریخی و فرهنگی اهمیت دارد؛ چون جریان شعرسرایی آیینی را در تاریخ و جغرافیای مناطق مرکزی افغانستان تأیید می کند که از عبدالواسع جبلی غرjestانی شروع می شود و به ناطق نیلی و سلسله ادبی آن سرزمین تداوم می یابد.

پانوش:

(۱) در گفتگویی که با اسدالله بهشتی، یکی از نوادگان شاعر و از عالمان دینی در ولسوالی / شهرستان کیتی ولایت / استان دایکندی انجام شد، وی وجود آرامگاه شاعر را در قریه سنگینک کیتی تأیید کرد؛ اما باور دارد که لوحه سنگ و مشخصات قبر سید میرزاحسین در اثر تحولات روزگار و بی توجهی نوادگانش به سرقت رفته و فعلاً چیزی در اختیار نیست. این باشنده محل، از زبان پدرش روایت کرد که سید نجیب موسوی، فرزند کوچک سید رضابخش موسوی مشهور به ناطق نیلی (متولد ۱۲۲۸ قمری، شاعر معروف مناطق مرکزی افغانستان) است که دارای سه پسر؛ به نام‌های سید امیر موسوی، سید امیرحسین موسوی، سید میرزاحسین موسوی و یک دختر هم به نام شکر بی بی بوده است. سید میرزاحسین موسوی هم دارای سه فرزند به نام‌های سید مصطفی، سید محمدصفا و سید شفا بوده است. (سید اسدالله بهشتی، ۲۵ ثور / اردیبهشت ۱۴۰۵ خورشیدی)

منابع و مأخذ

۱. افغانی نویس، عبدالله (۱۳۶۹) لغات عامیانه فارسی افغانستان، چاپ دوم، کابل، مؤسسه بلخ.
۲. آق قلعہ، علی صفری (۱۳۹۰) نسخه شناخت، تهران، مرکز پژوهشی میراث مکتوب.
۳. بلخی، سید اسماعیل (۱۳۸۸) دیوان، کابل، صبح امید.
۴. جعفری، محمود (۱۳۹۵) «وقتی غزل کفایت این درد را نکرد...»، عشق با حروف مقطعه: مجموعه اشعار نخستین سوگواره شاعر آیینی اسوه، به کوشش سید حیدر احمدی بلندی، مزار شریف: بنیاد فرهنگی راه تقوا، صص ۱۱-۱۴.
۵. حسن زاده نیری، محمد حسن و دیگران (۱۳۹۵) «عقدۀ برتری یا حقارت؟ واکاوی اشعار خاقانی براساس روانشناسی فردنگر» متن پژوهی ادبی، سال ۲۰، شماره ۶۷، صص ۸۵-۱۰۶.
۶. رستگارفسائی، منصور (۱۳۸۰) انواع شعر فارسی، چاپ دوم، شیراز، نوید شیراز.
۷. شمیسا، سیروس (۱۳۷۰) بیان، تهران، فردوس و مجید.
۸. شمیسا، سیروس (۱۳۷۳) کلیات سبک شناسی، چاپ دوم، تهران، فردوس.
۹. شمیسا، سیروس (۱۳۸۶) نگاهی تازه به بدیع، چاپ سوم، تهران، میترا.
۱۰. فتوحی رودمعجنی، محمود (۱۳۹۱) سبک شناسی: نظریه ها، رویکردها و روش ها، تهران، سخن.
۱۱. فرشیدورد، خسرو (۱۳۸۲) دستور مفصل امروز، تهران، سخن.

۱۲. فروزانفر، بدیع الزمان (۱۳۶۱) احادیث مثنوی، چاپ سوم، تهران، امیر کبیر.
۱۳. قوام، ابوالقاسم و احسان قبول (۱۳۸۶) «بررسی عقدۀ حقارت در شخصیت بوسهل زوزنی براساس روایت بیهقی» ادب پژوهی، شماره اول، صص ۴۹-۶۸.
۱۴. قویمی، مهوش (۱۳۸۳) آوا و القا، تهران، هرمس.
۱۵. کاظمی، سید عوض علی (۱۴۰۱) بررسی و تصحیح طوفان المصیبه ناطق نیلی، پایان نامه کارشناسی ارشد، به رهنمایی مرتضی فلاح، دانشگاه یزد.
۱۶. مایل هروی، نجیب (۱۳۷۹) تاریخ نسخه پردازی و تصحیح انتقادی نسخه های خطی، تهران، کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی.
۱۷. موسوی، میرزا حسین (حدود ۱۳۵۵ ق) نسخه خطی بیاض، متعلق به کتابخانه شخصی.
۱۸. ناطق نیلی، سید رضابخش (۱۳۹۷) شکر باغ، تصحیح سید عوض علی کاظمی، کابل، انتشارات کتب بیهقی وزارت اطلاعات و فرهنگ.
۱۹. نظری، معصومه (۱۴۰۱) «بررسی و ارزیابی شیوه های فهرست نگاری نسخ خطی در افغانستان»، پژوهشهای مطالعات نسخ خطی، دوره ۱، شماره ۱، صص ۸۶-۱۱۰.
۲۰. نظری، معصومه (۱۴۰۴) کتابخانه ها و فهرست های نسخ خطی در افغانستان، کارگاه آنلاین، تهران، مرکز مطالعات بین المللی افغانستان، دانشگاه علامه طباطبائی.
۲۱. وفایی، عباس علی (۱۳۹۲) دستور توصیفی براساس واحدهای زبان فارسی، تهران، سخن.